

Machalová, Lucie

Trojí stav žen ve staročeské literatuře

Bohemica litteraria. 2022, vol. 25, iss. 2, pp. 7-20

ISSN 1213-2144 (print); ISSN 2336-4394 (online)

Stable URL (DOI): <https://doi.org/10.5817/BL2022-2-1>

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/digilib.77267>

License: [CC BY-NC-ND 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

Access Date: 19. 02. 2024

Version: 20230120

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

studie

Trojí stav žen ve staročeské literatuře

Lucie Machalová

ABSTRACT

The Three Estates of Women in Old Czech Literature

Due to the expansion of the old Czech literary production during the 14th century, the Luxembourg era in the Czech lands is characterized by a large number of literary monuments. While creating their texts, medieval authors followed established rules which were reflected not only in the individual literary genres but also in the types of characters depicted. The study focuses on women and the possible ways of describing them, all with emphasis on virgins, wives, and widows. For these categories, external and internal characteristics are examined, while the characters' appearance or activity in the plot is not omitted.

KEYWORDS

Old Czech literature; literary character; woman in the Middle Ages.

KLÍČOVÁ SLOVA

Staročeská literatura; literární postava; žena ve středověku.

Literární památky jsou dle francouzského historika Jacquese Le Goffa bránou k poznání mentality a představ středověké společnosti, a to i navzdory faktu, že se v nich nezrcadlí věrohodný obraz skutečnosti, jelikož se řídí vlastními zákonitostmi (LE GOFF 1998: 11–12, srov. NEJEDLÝ 2016: 13–14). Literární konvence udávala pravidla nejen tělesnému popisu, ale i jednotlivým druhům líčených postav. To mělo za následek nedostatek jejich individuálního pojetí, jelikož jednaly podle ustáleného schématu a autoři se tak snažili naplnit očekávání čtenářů či posluchačů (PETRŮ 1972: 27–28). Studie nabídne rekonstrukci pozdně středověkého pohledu na ženy z profánního prostředí, obzvláště z městské a dvorské společnosti, se zaměřením na trojí stav – panny, manželky

a vdovy, jak jej zachycuje *krásná* staročeská literatura, jejíž vznik či český překlad je datován do doby vlády Lucemburků na českém trůnu. Stěžejními prameny jsou světská próza a poezie, tj. rytířské romány, milostné, reflexivní, didaktické, satirické skladby, ohled bude brán i na Dalimilovu kroniku pro její literární hodnotu. Nutno dodat, že literární žánry ve zkoumané době nemají jasně stanovené hranice, často dochází k prolínání, a to nejen v rámci zmíněných útvarů, nýbrž i v rámci světských a duchovních textů.

Využitím historické sémantiky lze definovat pojmy vztahující se k označení žen, které jsou ve zkoumaných pramenech běžně užitě. Ty mohou mít odlišný význam, než je na první pohled patrné, mimo to často dochází k jejich střetávání, kdy se vzájemně doplňují, slučují, anebo jsou v rozporu. Termín *žena* bývá užit ve třech situacích, středověcí literáti tímto pojmem označovali manželku (též *družka*, *choť*), dospělou ženu anebo všechny jedince ženského pohlaví. O prvním případě můžeme hovořit, pokud je v textu vázána žena na muže a lze vyvodit jejich manželský svazek. V některých případech je užití pojmu pro označení manželky zřetelnější, jelikož je jasně napsáno například „[...] tu vzech sobě pannu za ženu“ (MAREČKOVÁ – PETRŮ – SOBOTKA 1984: 227). Pokud se středověký text netýkal přímo choti daného muže, pojednával o takové ženě, která byla stavěna do protikladu k panně či dívce. Označení se v některých případech týkalo i všech žen různých věkových kategorií, zejména v případě obecných prohlášení, rčení nebo v případě davu, kdy autor nerozlišoval, kdo byl jakého stavu, pro příklad uveďme „[...] žena jest počátek zlého / i počátek skutku ctného“ (LEHÁR 1990: 213). Odvozeným slovem vysvětlovaného pojmu je i *ženka*, které se užívalo v již výše řečené souvislosti, v některých případech však navíc označovalo ženu nízkých mravů, obzvláště v kombinaci s adjektivem *prázdná*, zde: „Aj, Augustin, doktor svatý, / v jedněch knihách zjevně praví: / ‚Vypuď z města ženky prázdné, / naplníš vše cizolozstvie“ (DAŇHELKA 1952b: 159).

Specifičtěji vymezeným pojmem je *panna*. Nejen ve staročeské literatuře byly takto označovány neprovdané ženy setrvávající ve stavu panenském. Nalezneme však výjimky, kdy je označení uplatněno i v případě ztráty této ctnosti. Jednalo se především o mladé ženy, pro které se též užívalo označení *dívka*, v méně častých případech potom například *mladička*, *děvečka*. Úzkou spojitost mezi pojmy *panna* a *dívka* můžeme odůvodnit jejich vzájemnou záměnou ze strany středověkého autora, aniž by došlo ke změně významu. To je zřejmé například v Dalimilově kronice v souvislosti s dívčí válkou, kde je Šárka označována jako panna i dívka zároveň – „Když na dievcě všeho ztáza, / sseď s koně, ji rozváza. / Panna s pláčem jeho počě prositi, [...]“ (DAŇHELKA – HÁDEK et al. 1988: 218).

Na základě stejného opodstatnění lze vyvodit užívání označení *dívky* pro dceru, která se v tomto případě ve zkoumaných textech vyskytuje povětšinou s vazbou na alespoň jednoho z rodičů. Dívkou může být dále myšlena služebná, avšak v tomto případě je důležité vyvozovat z kontextu pramene, zda se jedná o mladou ženu nebo o již zmíněnou služebnou (označení se nemusí vylučovat), z pramene: „Hospodář, otrok, dievka, pán, / každý jest byl zavázán / k úročným ofěráám“ (DAŇHELKA 1952a: 126). V neposlední řadě je třeba upozornit i na malé množství případů, kdy je tímto termínem myšlena starší žena, avšak v takové situaci autoři textu vzápětí uvádí vše na pravou míru nebo se opravují, pro příklad v satíře O ženě zlobivé je označována manželka jako *dievka*, avšak autor díla přidává pro ujasnění adjektivum *vetchá* (tj. stará) – „[...] pakliť bude láti druhé, / a ty jí kup třevíce nové; / kažiž vetché dievce dáti, / vždyť již bude méně láti“ (HRABÁK 1962: 146).

Pro ženy, které byly starší než zmiňované dívky, se užívalo označení *paní* (*panie*). Nejhojněji se s ním čtenáři mohou setkat v rytířských románech či milostných písních, kde jsou šlechtnými bytostmi, kterým se dvůří muži. Stejně šlechtné byly i panny a z tohoto důvodu existuje nespočet případů, kdy jsou v těchto textech *paní* a *panny* uváděny společně po svém boku, uvedme: „Zatím rytieři se bráchu / a své helmy připravováchu, / chtiec toho dne mieti klánie / pro panny i také pro panie“ (MAREČKOVÁ – PETRŮ – SOBOTKA 1984: 43). Pojem je totožný s pojmem *žena*, avšak na základě zkoumaných pramenů můžeme konstatovat, že výrazem *panie* se naznačovala větší úcta. Tento fakt nemusíme sledovat jen ve výše zmíněných žánrech, je tomu tak mimo jiné i v satirách. To lze názorně ukázat například na *Mastičkáři* muzejním. V celém díle vystupují ženy nosící různá označení (např. *žena*, *baba*, *bídnice*) a jsou zesměšňovány. V nejvíce kladném významu, bez zesměšnění, je zde užito oslovení *paní*, konkrétně pro tři Marie, ctné ženy, kterým se Mastičkář snaží prodat masti. Ve srovnání s pojmem *žena* se však *paní* používala v dalším významu a to, pokud se autor snažil naznačit její nadřazenou pozici. V takovém případě mohla být panna zároveň *paní*. V souvislosti s nadřazeností ženy se ve dvorské poezii vyskytuje i oslovení *pán*, namátkou: „Jižť veselé vzdávám, smutek já přijímám, / nebť mi jest rozkázal muoj milostivý pán, / jehož chci poslúchati, rád jejie milosti, / na tom světě živ býti vždy k jejie libosti“ (LEHÁR 1990: 221). Básníci tímto označením vyjadřovali svou milostnou službu dámě, která byla pánem jejich srdce.

Ve staročeské literatuře, zejména v satirách, se setkáváme s postavami bab. Co se týče četnosti užití, zaostávají za výše zmíněnými. Velmi často se tyto osoby

v pramenech vyskytovaly s adjektivem *stará*, tudíž můžeme vyvodit, že se jednalo o staré ženy. Bábou mohla být mimo staré ženy označována také babička. Kromě případu příbuzenského vztahu byla *bába*, nebo taky *baba*, užívána nejčastěji v souvislosti se stářím, špatným chováním či čarodějnictvím. Toto nepěkné vyličení není překvapivé, jelikož ve středověku bylo zobrazení stařeny symbolem fyzického a mravního úpadku, kterému stálo v protikladu mládí, krása a čistota (ECO 2007: 159, srov. BAŽANT – DYNDÁ – ŠIMEČEK – ŠORM 2020).

Stav panenský byl nejen ve sledovaném období ceněn vysoko nad stav manželský i vdovský (LENDEROVÁ – KOPIČKOVÁ – BUREŠOVÁ – MAUR 2009: 75). V návaznosti na osvětlení způsobů označení je nezbytné zmínit, že ve zkoumané staročeské literatuře nenajdeme pod pojmem *panna* děti, ale převážně mladé dospělé ženy, tzn. starší 12–14 let (NODL 2015: 56), zachovávající si před vstupem do manželství svou mravní čistotu, která byla společností vyžadována. V praxi přinášelo její porušení ztrátu cti a možné výčitky svědomí či strach z potenciálních následků. Na tuto skutečnost upozorňoval i autor *Tkadlečka*, dle kterého měla ztráta panenství větší váhu než ztráta přátel či dětí (ŠIMEK 1974: 68–72), nebo autor skladby V Strachotině hájku, kde se vyskytuje dívka, *pyčic své ztráty* (LEHÁR 1990: 258). Oblíbeným příkladem panny, která přišla o čest, byla v oné době Medea, kterou kromě *Tkadlečka* nacházíme i v *Kronice Trojánské*. V obou případech je o ní pojednáno jako o původně ctné dívce, která neodolala tělesné žádostivosti, za což byla kritizována, ovšem v obou případech autoři připisují větší vinu muži, zatímco dívka je vnímána jako oběť lásky. Obdobně je tomu u hlavní hrdinky dvorského románu *Tristram a Izalda*, která svou čest ztratila v důsledku nešťastné události, a to po vypití lektvaru lásky. Jiné rytířské romány, stejně jako jiné zkoumané žánry, o tomto typu zhřešení nevypráví. Ostatně u rytířských románů to není překvapením, jelikož úkolem rytířů bylo střežit čest žen.

Zaměříme-li se na fyzickou stránku, zjistíme, že ženy spadající do této kategorie jsou středověkými autory vykreslovány v líbivé podobě, a to obzvláště v rytířských románech, kde nacházíme pestré vyličení vzhledu. Příkladem může být úryvek z *Vévody Arnošta*, který se setkává s indickou princeznou:

„Dva páni pak pojidesta, / krásnú pannu jenž vedesta / převelmi v drahé koruně, / a ta bieše podobná k luně, / když světlost největší jmíevá / a v slunečnost se odievá. / Takéž ona panna bieše, / v ruozené se tváři stkvie | še. / Drahét jmějieše nadříčko, / přebělúcie jejie líčko. / Všecky vlasy zlatem svietiechu, / oči rarohové biechu, / bradka pěkná, ustka cudná, / kromě že bieše tak trudná“ (MAREČKOVÁ – PETRŮ – SOBOTKA 1984: 110–111).

Exotický původ panny není ojedinělým příkladem, indickou princeznou byla i hlavní postava románu *Tandariáš a Floribella*. Byť popisovaný *indický* vzhled neodpovídal realitě, středověcí autoři, konkrétněji rytířských románů, byli fascinováni dobrodružstvím a výpravami do neznámých zemí, tudíž není překvapením, když se v díle objeví překrásná figura exotického původu. Ať již měly panny původ známý či neznámý, spojovaly je určité vzhledové aspekty. Dívky byly krásné od přírody, avšak autoři jim přidávali další atributy, které zdůrazňovaly jejich honosnost. V ukázce se můžeme dočíst o *drahé koruně*, dále Floribella měla drahé roucho *jakžto v ohni hoříše*, jelikož obsahovalo množství drahých kamenů, které nikdo z přítomných nikdy předtím neviděl (MAREČKOVÁ – PETRŮ – SOBOTKA 1984: 259–260), Medea se zdobila pro větší líbivost (DAŇHELKA 1951: 23). Přitažlivost drahých kamenů spočívala v jejich rozmanitých barvách, které byly chápány jako uvězněné sluneční světlo a očištěná hmota (ECO 2005: 113). *Podobnost k luně, světlost, bělost* utváří další možnou kategorii ideálu. Tímto odstínem byly často popisovány i konkrétní části těla, čtenář se proto může setkat s kladením důrazu nejen na zuby mléčné bělosti či bílé ruce. Ty měla například milá kouzelníka Lavrina, který „rúče běžech na tu lúku / i zdvižech ji za bielú ruku, / tu překrásnú děvečku / i přikrych ji svú kapičkú“ (MAREČKOVÁ – PETRŮ – SOBOTKA 1984: 228). Dále se v ukázce píše o vlasech, které *zlatem svietiechu*. Mimo uvedený text jsou zlaté vlasy vyzdvihovány i v jiných rytířských románech, např. u Polixeny z *Kroniky Trojánské* jsou prameny vlasů přirovnány ke zlatým strunám (DAŇHELKA 1951: 193). Literáti často znázorňovali panny s růžovými tvářemi. Umberto Eco se ve svých *Dějinách krásy* (2005: 113) odkazuje na etymologa Isidora a dochází k závěru, že s narůžovělymi tvářemi působí ženy zdravěji, což má vliv na jejich přitažlivost. Autoři se soustředili i na rty či přitažlivé oči, v tomto konkrétním případě *rarohové*. Abychom si uvedli příklad z jiného prostředí a ukázali tak na prvek krásy i u obyčejných dívek, zmíníme Boženu z Dalimilovy kroniky, o které je při setkání s Oldřichem pojednáno jako o selské dívce, bosé, bez rukávu, a přesto v takové kráse, která spolu s jejími dobrými mravy vedla k tomu, aby si ji kníže Oldřich vyvolil za manželku (DAŇHELKA – HÁDEK et al. 1988: 493).

Ve srovnání s fyzickým popisem, kde byly zkoumané postavy označeny jako krásné, je v případě vnitřní charakteristiky obtížné dojít k jednotným závěrům. Povahy panen se často odlišují, a to i v rámci stejného literárního žánru. Mezi nejoblíbenější motivy však patří zarmoucená panna, ať už z důvodu nešťastné lásky, únosu či zajetí. Taková postava byla často slabou, submisivní, potřebující zásah muže jakožto záchránce. Je pro ně charakteristická zamilovanost, věrnost,

šlechtnost, společenskost, ctnostnost, skromnost, plachost, čtenář se dočte i o jejich vzdělanosti nebo talentu v nejrůznějších druzích umění. Pro příklad si uveďme Izaldu, která „jest široce v světě známa, / i byla jest v lékařství velmi dospěla / a toho více než který muž v světě uměla“ (TICHÁ 1980: 27), nebo Lucinu, jež „poče tu hústi i plesati, a to tak sličně, že všickni, opustivše králové krmě, díváchu se, neb diviechu se její krásné hudbě a plesu“ (KOLÁR – NEDVĚDOVÁ 1983: 186–187). Bojovné či odvážné panny se vyskytovaly převážně v souvislosti s Amazonkami, které byly oblíbeným středověkým motivem. Můžeme se s nimi setkat v *Alexandrovi*, *Kronice Trojánské* či *Staročeské kronice tak řečeného Dalimila*, kde stály jako inspirace aktérkám dívčí války. Na vyloženě negativní hodnocení narazil čtenář jen zřídka, a to například v *Tkadlečkovi*, kde jsou některé panny označovány jako *oplzlé, blekotné, chlubné* (ŠIMEK 1974: 102).

V rytířských románech patří panny mezi hlavní nebo vedlejší postavy, které v ději vystupují aktivně, zároveň mají roli motivátorek pro mužského hrdinu, jehož touha po ženě ovlivňuje spád i děj příběhu. V jiných žánrech pojednávajících o městském prostředí namísto dvorského stojí na pozadí jako neaktivní kulisy a není jim přikládána důležitost. Ať už se jedná o prostředí dvorské nebo městské, panny se v pramenech nevyskytují samostatně, jsou součástí davu nebo po boku muže, který se o ně, jakožto o slabé a křehké stvoření, staral. Až na velmi malé množství výjimek přistoupili autoři ke zkoumaným postavám kladně – společností jsou přijímány, a to nejen v rámci příběhu, ale i ve středověké dobové praxi, ve které byl panenský stav vyzdvihován nejen kněžími nad stavy jiné.

Ačkoliv středověká teologie kladla velký důraz na pohlavní čistotu, manželství jakožto nejnižší základní organizační jednotku středověké společnosti neodmítala. Teologové chápali manželský svazek nejen jako nástroj k plození dětí, ale také k vyvarování se smilstvu. Poměr informací o pannách a manželkách se v jednotlivých zkoumaných pramenech značně liší. Prvně zmiňované převažovaly v rytířských románech, avšak s druhými se hojně setkáváme v jiných žánrech. Ve zkoumaných pramenech mají manželky roli hlavních i vedlejších postav, které se vyskytují po boku mužů. Nenechávají se unášet dějem a usilují o jeho změnu, ovšem ne všude se jeví jako aktivní, v některých dílech stojí pouze jako kulisa. Co se postojů dobových autorů k manželkám týče, setkáváme se zde jak s negativním přístupem v satirách, tak kladným vyobrazením v rytířských románech.

Otázku představuje milostná báseň *Stratilať jsem milého* (LEHÁR 1990: 248–249), kde nelze s jistotou určit, v jaké pozici se lyrický subjekt nachází, tedy

zda je manželkou, anebo pannou. Černý, Lehár i Vilikovský interpretují dílo jako rozhovor dívky s jejím milým, kdy je žena nešťastná z důvodu odloučení (LEHÁR 1990: 82–83, srov. ČERNÝ 1999: 170, srov. VILIKOVSKÝ 1940: 14). Zavadějící je verš „Ktož mezi námi to manželstvo zruší, / nesmiluj se, Pane Bože, nad tú duší.“ Podle staročeských slovníků znamená *manželstvo* manželství, obřadné spojení snoubenců nebo pohlavní styk (viz „manželstvo“ in VOKABULÁŘ). Není tedy jasné, zda autor myslí mileneckou věrnost, nebo manželskou svátost. Je také možné, že dílo není rozhovorem pouze mezi dívkou a nápadníkem, jak se ve studiích běžně uvádí. V textu může promlouvat třetí osoba – Bůh. Ostatně prolínání světské a duchovní lyriky bylo ve 14. století běžným jevem, stejně jako účast třetí postavy v rozhovoru. Báseň začíná rýmem: „Stratilať jsem milého, / v tom srdci jediného,“ načež se ženě dostává odpovědi: „Stratila-lis milého, / pohledajž sobě jiného.“ Pokud by se jednalo o rozhovor dvou postav, dochází k rozporu mezi tímto rýmem a „Bóh tě žehnaj, má panno milá, / v mém si srdci sama jediná,“ případně již zmíněným „Ktož mezi námi to manželstvo zruší, / nesmiluj se, Pane Bože, nad tú duší.“ Je tedy možné, že rýmem „Ach, muoj milý převelmi zúfalý, / ne taks mi sliboval před mú milú matkú“ dívka zanevře na svého milého a následně se oddá Bohu, kterého prosí o ochranu tzv. duchovního manželstva, které má v náboženské rovině středověkého světa svou důležitost.

Co se pojednání o vzhledu manželek týče, situace je obdobná jako u panen. Konkrétní informace se dovídáme pouze z některých děl; v nich autoři užívají označení *krásná* nebo *ušlechtilá*, která byla vzájemně zastupitelná. Podrobnější popisy chotí králů nalezneme v rytířských románech, kde se opět setkáváme se zlatými vlasy, mléčnou bělostí pleti, narůžovělými tvářemi, červenými ústy, přejasnými očima a ozdobami. Nejpodrobnější vyličení vzhledu nalezneme u Eleny (taktéž Heleny) v *Kronice Trojánské*, již byla krása přiznávána i v dalších zkoumaných dílech. Nutno zmínit, že nebyla jedinou manželkou, která byla unesena jiným mužem kvůli svému líbivému vzhledu. V dalších literárních žánrech se tyto ženy vyskytují pouze spolu s adjektivem *krásná*. Označení, které by jednoznačně znázorňovalo ošklivost, se v pramenech neobjevuje, neutrální charakteristikou může být úryvek z románu *Alexander*, kde je psáno, jak se ženy v zemi krále bragmanského nezdobí a nenosí roucha rozličných barev (KOLÁR – NEDVĚDOVÁ 1983: 103), dále postava Hekuby, manželky krále Priama, která měla postavu vysokou a mocnou, podobnou více muži než ženě (DAÑHELKA 1951: 95). Ve stejném díle se dočítáme i o Eleně, u níž autor zdůraznil jizvu mezi obočím, avšak i ta ji dle literáta okrašlovala, byť by tomu mohlo být naopak (IBID.: 91–92).

Seznam vlastností je mnohem pestřejší, v literatuře nacházíme manželky nejružnějších charakterů. Středověcí autoři se na vnitřní charakteristiku nezaěřovali v takové míře jako na vzhled, a proto tyto znaky musíme povětšinou vysledovat z děje a kontextu pramenů.

Obyvatelky měst, které se nejčastěji vyskytují v satirách, jsou ve společnosti podřízené svému muži, ovšem nebojí se ozvat, když nejsou spokojeny se situací v příběhu, což není vzhledem k charakteristice žánru překvapivé (srov. MALANÍKOVÁ 2009). Mastičkářova družka sedí po celou dobu děje tiše vedle něj, první vystoupení nastává, až když se mu snaží poručit, aby prodal krásným paním mast za plnou cenu (ČERNÝ 1955: 14–15), další naléhá na ševce, aby přestal hrát kostky, prohrává totiž peníze, což má negativní vliv na jejich živobytí (HRABÁK 1962: 91–95). V obou případech můžeme tedy sledovat jejich starostlivost o finance a jistou zodpovědnost. Snahu hromadit peníze v negativním smyslu, tj. hamižnost, najdeme u žen, které aktivně pomáhají svým polovičkám s profesí – žena krčmáře šidí na pivní míře (IBID.: 82), pekařova pro změnu radí muži, jaký poměr kvasnic zvolit, aby obelstili co nejvíce zákazníků (IBID.: 105–107). Pokud bychom měli určit, zda jsou ženy tohoto prostředí ve vztahu submisivní nebo dominantní, příkláněli bychom se spíše k druhé možnosti. Švec bije a kárá ženu jen na veřejnosti, ostatně ta se mu nebojí ani na tomto místě poroučet, aby přerušil svou aktuální nemravnou činnost. V prostředí domova je mu vyčítáno, že chce i navzdory malému množství financí v *krčmě ležeti*, slíbí proto prodat boty a vydělané peníze družce svěřit. Na konci příběhu je zmíněno, jak se ženě omlouvá nebo jak se před ní svíjí za kamny (IBID.: 91–95). S podobným příkladem autority se čtenář mohl setkat i v satíře O ženě zlobivé (IBID.: 146–148), v určité míře v *Ezopových bajkách* (PETRŮ 1999: 25). V textu staročeské literatury pojednávajícím o prostoru města se často vyskytují hašteřivé družky, díky čemuž jsou autorem označeny jako *biednicě nešvarné, zlé, zlobivé* či *nemilé*, označení *milá* či *hodná* se v tomto prostředí vyskytuje zřídka.

Výsledky analýzy literární produkce cílící na dvorské prostředí stojí v kontrastu s postřehy prezentovanými v předchozím odstavci, manželky jsou zde až na pár výjimek poslušné svému muži, tj. submisivní, nehádavé, běžně označovány milými, vystupující spíše jako kladné postavy. Středověcí literáti dali dvorským manželkám do vínku důvěřivost, ctnostnost, věrnost choti, přesto nacházíme výjimky – Izalda se scházela za zády svého muže s Tristramem, cizoložnice Klitemestra, vedlejší postava *Kroniky Trojanské*, svého partnera dokonce zabila. Další populární vlastností byla starostlivost, obzvláště obava o příbuzné, a to v situaci, kdy se manžel nebo syn vydal na dobrodružnou cestu, což mělo za ná-

sledek smutek žen. Z kontextu pramenů lze odvodit i zbožnost manželek, což ostatně není pro středověkou společnost žádným překvapením, byť autoři tuto vlastnost nevyzdvihují konkrétně.

Velká část manželek byla ve zkoumaných pramenech zároveň matkami. Ve většině případů čekala žena dítě se svým mužem. Ovšem stejně jako v dobové praxi můžeme i v literatuře narazit na výjimky, které jsou v rozporu s božími zákony, kdy potomek není počat v manželském svazku. Pokud bylo dítě zplozeno v souladu s křesťanskou morálkou, bylo na manželku – matku autorem nahlíženo kladně. Co se vztahu rodič – potomek týče, matky své děti ve všech zkoumaných pramenech milovaly a podporovaly. Středověcí literáti nám nenabízí tvrzení, které by ukazovalo, že od matek pochází cokoliv zlého, nýbrž poskytují dětem jen to dobré. Pokud se zaměříme na opačný jev, a to vztah potomka s matkou, nedocházíme k jednoznačným závěrům, ale obecně sledujeme menší míru úcty a poslušnosti v městském prostředí, větší v prostředí dvorském, což ostatně není překvapivé vzhledem k charakteristice jednotlivých literárních žánrů.

Vdovství představovalo další důležitý zlom v životě ženy. Tento stav stál v tripartitě za stavem panenským, následován stavem manželským. Jeho důležitost a nadřazenost poslednímu zmíněnému můžeme sledovat i v jednom ze zkoumaných pramenů, v díle *Nová rada* Smila Flašky z Pardubic, kde jsou vdovy vyzdvihovány na podobné úrovni spolu se svatými, mučedníky, apoštoly či pannami (DAŇHELKA 1950: 76). V realitě středověké společnosti si pozůstala žena mohla vybrat jedno ze tří řešení, a to dožití v klášteře, zachování *věrného vdovství* či nový manželský svazek. Jelikož se zabýváme světskou literaturou, vdovy se neodávají životu za zdmi kláštera, literáti je ve svých dílech znovu provdali nebo popisovali jejich snahu o zachování čistoty v profánním prostředí. Nevěnovali jim tolik pozornosti jako pannám či manželkám, avšak i přes tento fakt se vyskytují alespoň na pozadí textu každého zkoumaného žánru. Nejen v rytířských románech sledujeme aktivní vdovy ztvárňující hlavní nebo vedlejší postavu dějové linky, kde hrají roli motivátorek podněcujících mužské chování. Žádná z vdov se nevyskytuje v příbězích osamocené – pasivní postavy na pozadí jsou součástí davu, aktivnější potom po boku svých dětí či nápadníků. Až na drobné výjimky vystupují jako kladné či neutrální postavy, autorem nejsou zesměšňovány, je na ně nahlíženo převážně jako na ubohé, chudé, s nešťastným osudem, za kterým nestála jen smrt muže, ale i násilí ve společnosti.

Dle vzhledu můžeme utvořit dvě kategorie – charakteristika se liší u čerstvých vdov a u žen, které v tomto stavu setrvávají již delší dobu. První zmíněné jsou zobrazovány se slzami v očích, popř. rozdrásanými lícemi, zatímco pro druhé je

smrt manžela dávnou záležitostí, jsou s událostí již smířeny a popisovány jako krásné bez vnějších projevů smutku. Co se barevné symboliky týče – „černá barva smutek plodí, / vdovskému stavu se hodí: / komužť žalost v srdci škodí, / mnohýť člověk v ní tak chodí“ – tak je charakterizována černá barva v dobové básni Barvy všechny (LEHÁR 1990: 243). Ta není jediným dílem, kde můžeme vidět souvislosti mezi touto barvou a vdovským stavem – odění do smutného roucha se vyskytuje i v Žalobě Koruny české (DAÑHELKA 1952b: 23), popř. v písni Jižť veselé vzdávám, ve které se setkáváme s postavou dámy v černém (LEHÁR 1990: 221). Dle Černého se jedná o vdovu (ČERNÝ 1999: 57), avšak Lehár vidí souvislost barvy s básnickovým smutkem z neopětované lásky a odmítnutí (LEHÁR 1990: 352). Ve studii se přikloníme k druhé zmíněné interpretaci a tuto tajemnou ženu nebudeme považovat za příslušnici stavu vdovského, a to kvůli podobnosti se skladbami Poznalť jsem sličné stvoření a Slunce stkvúcé, kde jsou dámy pravděpodobně také oděny do barev reflektujících pocity básníka, tudíž může autor vyjadřovat pouze smutek z nešťastné lásky a žena nemusí být nutně vdovou. Mimo to se v dobové praxi černá barva na zkoumaném území nevyráběla kvůli složitým technologickým postupům a literární texty tak v symbolice barev předbíhají společenskou realitu (PASTOUREAU 2018: 143).

V rámci vnitřní charakteristiky je obtížné naleznout jednotné rysy. Ideálním příkladem vdovy je Adlička z *Vévody Arnošta*, které je mimo často vyzdvihovanou čest připisána i poctivost, stydlivost, zbožnost nebo vzdělanost, jelikož „dobře čísti uměla“ (MAREČKOVÁ – PETRŮ – SOBOTKA 1984: 34). Ctná vdova se vyskytuje i v satíře Desatero, tedy alespoň do zápletky, než je obelstěna postavou báby a poruší slib čistoty. Ten porušila i vdova v *Ezopových bajkách* (konkrétně v bajce O muži a o ženě). V Žalobě Koruny české je vdovám taktéž „studu krása odjata“ (DAÑHELKA 1952b: 25), avšak ne jejich vlastní iniciativou, proto je můžeme stále řadit mezi čestné vdovy, a to nejen na základě učení svatého Augustina, nýbrž i Jana Husa (DOMBART 1877: 30, srov. FLAJŠHANS 1938: 87–88). Často se setkáváme s motivem smutku, převážně u těch žen, pro které je smrt muže nedávnou záležitostí. Jiná vyličení vlastností jsou příliš odlišná a v příbězích nečastá, nelze je řádně komparovat a vyvodit jednoznačné závěry.

Jaké společné znaky tři zkoumané kategorie, tedy panny, manželky a vdovy, spojují? Pokud budeme brát v úvahu většinový poměr, základní očekávání o upozadění žen ve srovnání s mužskými postavami se potvrzuje, jelikož v dobové sociální praxi, byť se jedná o složitý problém, bylo na ženu nahlíženo jako na méněcennou a podřízenou muži, na což měla vliv nejen slabší tělesná konstituce, ale i Písmo svaté, ze kterého křesťanská společnost vycházela. V něm

nacházíme prohlášení typu „žena ať se učí mlčeci, ve všelikej poddanosti,“ (1Tm 2,11), „ženě nedopouštím učiti, ani vládnouti nad mužem, ale aby byla v mlčení“ (1Tm 2,12) či „Adam zajisté prvé jest stvořen, potom Eva“ (1Tm 2,13), což mělo v praxi za následek kritiku a neustálý dohled nad ženami ze strany mužů, popř. kláštera. Své místo nenalezla ani v rámci dělení trojího lidu, neřadila se k modlícím se (oratores), bojujícím (bellatores) ani pracujícím (laboratores), byla pouhou kategorií, kterou ve velké míře definovalo její tělo, pohlaví a rodinné vztahy (KLAPISCH-ZUBEROVÁ 1999, srov. ENNEN 2001). Ve staročeské literatuře nacházíme však i ženy, které nejsou jen čistě pasivními objekty děje. Ty vystupují jako hlavní či vedlejší postavy obzvláště v satirách nebo rytířských románech, ve kterých jsou zároveň motivátorkami pro mužské hrdiny, což má vliv na spád i děj příběhu. Takovým příkladem může být Izalda, která se scházela za zády svého muže s milencem Tristramem. Nesmíme zapomenout ani na již zmíněný oblíbený motiv Amazonek. Vnitřní charakteristika ženských postav je roztržštěnější, ovšem pokud zmíníme vnější, autoři kladou důraz na krásný vzhled, což může být dáno jistou atraktivitou pro čtenáře. Ideál krásy zřetelně sledujeme v rytířských románech, kde se vyskytují ozdobené postavy s velmi světlou barvou pokožky, zlatými vlasy, růžovými tvářemi a přitažlivýma očima. Sjednocujícím znakem je dále vypravěč – jelikož byli autory literárních památek muži, až na výjimky neobjevujeme vyprávění z ženské perspektivy, ovšem součást publika již ženy tvořily, což lze sledovat na vsuvkách v příbězích či oslovování.

Nelze pochybovat o tom, že se do literárních památek promítá morálka křesťanské středověké společnosti, což lze sledovat i na hodnocení postav – v praxi bylo nejvíce ceněno panenství, následované vdovstvím, třetí místo poté zaujímalo manželství, a právě tato posloupnost preferencí se odráží i ve zkoumaném segmentu staročeské literatury. Nezahrneme-li výjimky (např. postavu Izaldy), lze prohlásit, že žena žijící v souladu s touto morálkou představovala kladnou postavu, v opačném případě ji autor vykreslil záporně.

PRAMENY

AURELIUS AUGUSTINUS

1877 *Sancti Aurelii Augustini Episcopi. De civitate Dei. Libri XXII*, ed. Bernhard Dombart (Lipsiae: BG Teubner)

2014 *Bible kralická. Starý a Nový zákon. Podle posledního vydání Kralického z roku 1631. Biblí svatá aneb všechna svatá písmata Starého i Nového zákona* (Liberec: Družstvo Ekon)

ČERNÝ, Václav (ed.)

1955 *Staročeský Mastičkář* (Praha: Rozpravy československé akademie věd)

⊖
—
⊖
∩
+
S

DAŇHELKA, Jiří (ed.)

1950 *Smil Flaška z Pardubic. Nová rada* (Praha: Orbis)

1951 *Kronika Trojanská* (Praha: Československý spisovatel)

1952a *Husitské písně* (Praha: Československý spisovatel)

Píseň o kněžích svatokupcích (s. 125–131)

1952b *Husitské skladby Budyšínského rukopisu* (Praha: Orbis)

Žaloba Koruny české (s. 23–31)

DAŇHELKA, Jiří – HÁDEK, Karel et al. (eds.)

1988 *Staročeská kronika tak řečeného Dalimila (1)* (Praha: Academia)

FLAJŠHANS, Václav (ed.)

1938 *Mag. Io. Hus. Sermones in Bethlehem 1410–1411* (Praha: Královská česká společnost nauk)

HRABÁK, Josef (ed.)

1962 *Staročeské satiry Hradeckého rukopisu a Smilovy školy* (Praha: Československá akademie věd)

Desatero (s. 55–89)

Satiry o řemeslnících a konšelích (s. 91–107)

O ženě zlobivé (s. 146–148)

KOLÁR, Jaroslav – NEDVĚDOVÁ, Milada (eds.)

1983 *Próza českého středověku* (Praha: Odeon)

Alexander (s. 21–147)

O Apolónovi (s. 179–202)

LEHÁR, Jan (ed.)

1990 *Česká středověká lyrika* (Praha: Vyšehrad)

Píseň o ženách (s. 213–214)

Jižt' veselé vzdávám (s. 221)

Poznalt' jsem sličné stvoření (s. 222–223)

Slunce stkvúcé (s. 224–225)

Barvy všecky (s. 243)

Stratilat' jsem milého (s. 248–249)

V Strachotině hájku (s. 258)

MAREČKOVÁ, Dagmar – PETRŮ, Eduard – SOBOTKA, Jan (eds.)

1984 *Rytířské srdce majice. Česká rytířská epika 14. století* (Praha: Odeon)

Vévoda Arnošt (s. 23–194)

O Jetřichovi Berúnském (s. 195–256)
Tandariáš a Floribella (s. 257–309)

PETRŮ, Eduard (ed.)
1999 *Ezopovy bajky, Katonova dvojverší, Rada otce synovi* (Brno: Atlantis)

ŠIMEK, František (ed.)
1974 *Tkadleček. Hádky milence s Neštěstím* (Praha: Odeon)

TICHÁ, Zdeňka (ed.)
1980 *Tristram a Izalda* (Praha: Mladá Fronta)

VILIKOVSKÝ, Jan (ed.)
1940 *Staročeská lyrika* (Praha: Melantrich)

LITERATURA

BAŽANT, Vojtěch – DYNDA, Jiří – ŠIMEČEK, David – ŠORM, Martin
2020 *Staré baby. Ženy a čas ve středověké Evropě* (Praha: NLN)

ČERNÝ, Václav
1999 *Staročeská milostná lyrika a další studie ze staré české literatury* (Praha: Mladá fronta)

ECO, Umberto
2005 *Dějiny krásy*, přel. Gabriela Chalupská (Praha: Argo)
2007 *Dějiny ošklivosti*, přel. Iva Adámková (Praha: Argo)

ENNEN, Edith
2001 *Ženy ve středověku*, přel. Jindřich Karásek (Praha: Argo)

KLAPISCH-ZUBEROVÁ, Christiane
1999 „Ženy a rodina“, in *Středověký člověk a jeho svět*, přel. Ondřej Bastl (Praha: Vyšehrad), s. 241–262

LE GOFF, Jacques
1998 *Středověká imaginace*, přel. Irena Murasová (Praha: Argo)

LENDEROVÁ, Milena – KOPIČKOVÁ, Božena – BUREŠOVÁ, Jana – MAUR, Eduard
2009 *Žena v českých zemích od středověku do 20. století* (Praha: NLN)

MALANÍKOVÁ, Michaela
2009 „Obraz ženy v české středověké literatuře“, in *Drugie polsko-czeskie forum młodych mediewistów* (Poznań: Instytut Historii UAM), s. 203–209

NEJEDLÝ, Martin

2016 *Pohledte do zrcadla! Čtyři příběhy o autorech a čtenářích pramenů pozdního středověku* (Dolní Břežany: Scriptorium)

NODL, Martin

2015 *Středověk v nás* (Praha: Argo)

PASTOUREAU, Michel

2018 *Dějiny symbolů v kultuře středověkého západu*, přel. Helena Beguivinová (Praha: Argo)

PETRŮ, Eduard

1972 *Zašifovaná skutečnost. Deset otázek a odpovědí na obranu literární medievalistiky* (Ostrava: Profil)

Vokabulář webový: webové hnízdo pramenů k poznání historické češtiny [online]. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., oddělení vývoje jazyka. © 2006–2022. Verze dat 1.1.21 [cit. 17. 6. 2022]. Dostupné z: <https://vokabular.ujc.cas.cz>

Mgr. Lucie Machalová, 462711@mail.muni.cz, Historický ústav, Filozofická fakulta, Masarykova univerzita, Brno, Česká republika / Department of History, Faculty of Arts, Masaryk University, Brno, Czech Republic

Toto dílo lze užit v souladu s licenčními podmínkami Creative Commons BY-NC-ND 4.0 International (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode>). Uvedené se nevztahuje na díla či prvky (např. obrazovou či fotografickou dokumentaci), které jsou v díle užity na základě smluvní licence nebo výjimky či omezení příslušných práv.